

BaMa en de opleiding van de advocaat

Evert Verhulp*

hoogleraar Arbeidsrecht, Universiteit van Amsterdam

In de nieuwe universitaire BaMa-structuur kan de niet-juridische bachelor de duur van het juridische opleidingstraject sterk beïnvloeden door goed te informeren bij de verschillende faculteiten. Dit is een van de bevindingen van Evert Verhulp, die probeert te beschrijven hoe de nieuwe universitaire structuur langzamerhand gestalte krijgt. In het vorige nummer schreef Rob van Otterlo over de wenselijkheid van een balie-examen. Evert Verhulp schetst de universitaire hervorming, wijst de onzekere plekken aan en pleit voor een balie-examen aan het eind, in plaats van aan het begin van de stageperiode.

Inmiddels hebben de Nederlandse universiteiten de BaMa-structuur ingevoerd.¹ Deze nieuwe structuur komt er kort gezegd op neer dat de inrichting van de universitaire studie plaatsvindt op Angelsaksische leest. De bekende rechtenstudie, die bestond uit een propedeuse van een studiejaar en een doctoraal van drie studiejaar, is thans gesplitst in een bachelor- en een mastergedeelte. Het bachelordeel, dat als een zelfstandige opleiding geldt, neemt de plaats in van de propedeuse en de eerste twee doctoraaljaar van de universitaire opleiding. Studenten die deze opleiding met goed gevolg afleggen ontvangen het bachelordiploma, dat toegang geeft tot de master-opleiding.² Het met goed gevolg afronden van de masteropleiding geeft de student recht op het masterdiploma. De propedeuse is in beginsel komen te vervallen. In beginsel, want krachtens art. 7.8 WHW³ kan een universiteit een propedeutische fase instellen.

Onafhankelijk van de propedeuse is elke instelling verplicht na het eerste studiejaar een studieadvies te geven. Dit advies kan bindend zijn, en dus leiden tot verwijdering van de opleiding, indien de student onvoldoende studiepunten haalt.⁴ Van de mogelijkheid om dit studieadvies bindend te verklaren hebben de juridische faculteiten van de universiteit van Leiden en de universiteit te Maastricht gebruikgemaakt, terwijl de universiteiten van Amsterdam en Tilburg dat volgend jaar gaan invoeren. De wet regelt ook de studielast. Deze wordt in beide opleidingen uitgedrukt in studiepunten of EC⁵ waarbij geldt dat 60 EC gelijk zijn aan 1680 uren studie. De universi-

taire bachelor bedraagt in beginsel 180 studiepunten, de universitaire master 60.⁶ Het met goed gevolg afleggen van een universitaire master levert de titel Master of Arts of Master of Science op. Opmerkelijk is dat ook de juridische master tot deze titel leidt, en niet tot de internationaal meer gangbare titel LL.M.⁷ Mede gelet op de financieringsstructuur – ook van de studiefinanciering – omvat de reguliere universitaire masteropleiding één jaar.

HBO NIET VOLDOENDE

Voor de HBO-opleiding verandert er minder. Het afronden van de vier-jarige HBO-opleiding geeft recht op een bachelor-diploma. Er zijn voor HBO-bachelors wel masteropleidingen, maar die worden – een enkele uitzondering daargelaten - niet gefinancierd door de overheid, ondanks protesten van hogescholen en hogeschoolstudenten. Dat laat onverlet dat er reeds meer dan 200 HBO-masters zijn aangemeld. Deze opleidingen moeten dus privaet worden gefinancierd en geven geen recht op het voeren van de titel Master of Science of Master of Arts. De HBO-masters, die wel professional masters worden genoemd, leiden op tot bijvoorbeeld Master of Advanced Nursing Practice of Master of Financial Control.⁸

Met de invoering van de bachelor-masterstructuur is beoogd 'studenten meer keuzemogelijkheden te bieden en instellingen de ruimte te geven onderwijs te ontwikkelen dat flexibel, open en internationaal georiënteerd is.'⁹ Idealiter zou een student die een universitaire bachelor heeft afgerond, toegang moeten hebben tot elke masteropleiding, ook in het buitenland. De wetgever heeft ingezien dat dat niet mogelijk is en in art. 7.30a WHW universitaire instellingen de ruimte gelaten om 'doorstroomingen' naar de masteropleiding te formuleren. Hiervoor gelden geen nadere wettelijke regelingen, zodat de universiteiten bij de formulering er van vrij zijn. Deze verschillende eisen komen de flexibiliteit uiteraard niet ten goede.

Na een belronde langs verschillende juridische faculteiten concludeer ik, hoewel de regels niet altijd even duidelijk toegelicht kunnen worden en soms de indruk wordt gewekt dat er geen regels terzake gelden,¹⁰ dat bij alle juridische faculteiten ten aanzien van de doorstroom van juridische HBO-bachelors naar de juridische universitaire master eenzelfde lijn wordt getrokken. Algemeen geldt dat iedereen die een juridische universitaire bachelor heeft afgerond, wordt toegelaten tot de juridische

Een 'psychologen-bachelor' die de juridische master afrondt kan de mr.-titel verkrijgen, maar niet het recht om inschrijving als advocaat te verzoeken

College staats- en bestuursrecht aan de universiteit van Amsterdam, verleden week dinsdag. Met dank aan mr. dr. A.J. Nieuwenhuis

master, zij het soms met de uitdrukkelijke verwachting dat deficiënties worden weggewerkt. Bijvoorbeeld: een juridische bachelor die de master arbeidsrecht aan de UvA wil volgen, wordt geacht een inleidend vak arbeidsrecht in de bachelor gevolgd te hebben, terwijl een dergelijk inleidend vak niet in elke bacheloropleiding verplicht is.

Voor zover ik kan nagaan geldt overal dat een afgeronde juridische¹¹ HBO-opleiding alleen geen recht geeft op toelating tot de juridische masteropleiding. Alle faculteiten geven afgestudeerde HBO'ers veelal een beperkte vrijstelling in de bachelorfase, afhankelijk van de inhoud van de HBO-opleiding en de universitaire bachelor, voor maximaal ongeveer 30 EC. Het gaat dan veelal slechts om vrijstelling voor een of enkele inleidende vakken. Een aantal juridische faculteiten is bezig met het inrichten van schakelprogramma's voor juridische HBO-bachelors, om de toelating tot de

universitaire masteropleidingen te faciliteren. Zo biedt de HBO-rechtenopleiding van de Hogeschool van Amsterdam¹² studenten de mogelijkheid een doorstroomprogramma te volgen dat toegang biedt naar de verschillende juridische masteropleidingen van de Universiteit te Amsterdam. Binnen dit HBO-programma verzorgt de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam een belangrijk deel van het onderwijs, waarmee de faculteit toezicht houdt op het niveau van de opleiding. Na het met goed gevolg afronden van deze HBO-opleiding ontvangt de student een HBO-bachelor-diploma, met de aantekening dat een belangrijk deel (ongeveer 60 EC) van de HBO-studie is gevuld met universitair juridisch bachelor-onderwijs. Voorzover nu duidelijk is, kan deze student vervolgens een adaptieprogramma van 30 EC te volgen, waarna hem een universitair bachelor-diploma wordt uitgereikt. Daarmee staat voor deze stu-

dent toegang tot de juridische master open. Waar deze HBO-student dan al gedurende tweeënhalf jaar een belangrijk deel universitair onderwijs heeft gevolgd en daarnaast nog 180 EC aan HBO-rechten-onderwijs met goed gevolg heeft afgelegd, valt geen daling van het kennisniveau van deze Masters te vrez.

ONDOORZICHTIG

Wel blijkt de wijze waarop een niet-juridische universitaire bachelor recht heeft op toegang tot een juridische master per faculteit te verschillen. Voorzover ik kan nagaan hebben de meeste faculteiten geen regeling getroffen en dient de bachelor gewoon in de juridische bachelor te stromen, met hoogstens een enkele vrijstelling. Een van de juridische faculteiten kent een regeling die daaruit bestaat dat de toegang tot een juridische master openstaat voor niet-juridische universitaire bachelors indien deze een 'adaptie-programma' van specifiek voor de master aangewezen juridische vakken, met een studielast van 60 EC met goed gevolg afronden. Een voorbeeld van het laatste: iemand met een universitaire bachelor psychologie, behaald aan de faculteit geesteswetenschappen, kan dan na één studiejaar waarin 60 (specifiek aangewezen) juridische EC zijn gescoord, een van de juridische masteropleidingen (niet alle maar een specifieke master waarop die 60 EC zijn toegesneden) volgen. Voor deze 'bachelor-psycholoog' ligt na twee studie jaren de meestertitel klaar, want tot het voeren van die titel geeft het met goed gevolg afleggen van een juridische master recht.¹³

Het kan dus voor een niet-juridische universitaire bachelor die op korte termijn een meestertitel wenst interessant zijn te zoeken naar een faculteit met een adaptie-programma. Dat kan tot 120 EC aan studietijd schelen. Naast dit eerste belangrijke verschil per faculteit geldt dat de HBO'er en de duur van zijn juridische opleidingstraject in enige mate (ik schat ongeveer 30 EC) kan beïnvloeden door een rondje langs de verschillende faculteiten te maken om te zien welke vrijstellingsregelingen gelden.

De conclusie die getrokken kan worden is dat de invoering van de BaMa-structuur bij de juridische faculteiten vooralsnog niet heeft geleid tot een eenduidig instroomsysteem. Hoewel als uitgangspunt geldt dat iedereen

*Kennis is het domein van de universiteit,
beroepsvaardigheden dat van de Orde,
daarom moet de universiteit het civiel
effect bepalen*

HBO-studenten Rechten demonstreren voor de Tweede Kamer tegen het wetsvoorstel om HBO'ers die vervolgens op de universiteit hun master halen het civiel effect te onthouden

met die bachelor toegang heeft tot elke – enkele uitzonderingen daargelaten – juridische master, zijn de doorstroommogelijkheden naar andere faculteiten soms toch wat ondoorzichtig door de verschillende ingangseisen die de masteropleidingen stellen. Daarnaast geldt dat de HBO'er – en zeker de niet-juridische bachelor – de duur van zijn juridische opleidingstraject in belangrijke mate kan beïnvloeden door eens goed te informeren bij de verschillende faculteiten.

CIVIEL EFFECT

De HBO'er die via de HBO-rechtenstudie en een doorstroomprogramma het universitaire juridische bachelor haalt, en daaropvolgend de juridische master lijkt me voor de Orde geen bron van zorg. Het is de vraag of de hiervoor opgevoerde bachelor-psychologie, die een juridische master afrondt en het recht heeft de meestertitel te voeren, ook recht heeft om tot bepaalde juridische beroepsgroepen toe te treden, zoals de advocatuur. Reeds lang is er discussie over de kwalificaties die voor toelating tot de advocatuur te stellen zijn. Met de wet van 2 november 1994¹⁴ is in de Advocatenwet een omschrijving opgenomen van de hoofdbieden waarin moet zijn geëxamineerd. Tevens

is in deze wet voorzien in de mogelijkheid om bij algemene maatregel van bestuur nadere eisen te stellen. Dit deel van de wet is tot op heden niet ingevuld, omdat er geen overeenstemming is over de te stellen nadere beroepseisen.¹⁵ Mede gelet op de invoering van de BaMa-stuctuur heeft de regering toegezegd om een werkgroep in te stellen die tot een gedegen beoordeling van de beroepsvereisten zal komen. De bevindingen van deze werkgroep worden gekoppeld aan art. 17a.25 WHW, waarin is voorzien in een evaluatie van de wet vijf jaar na inwerkingtreding, dus per 1 september 2007.¹⁶ Alleen al gezien die duur is niet te verwachten dat de discussie over de toetredingseisen op korte termijn tot een eensluidende conclusie zal leiden.

In de tussentijd streeft de regering er naar de huidige situatie zoveel mogelijk te handhaven. De Advocatenwet zal zodanig worden

aangepast aan de veranderingen als gevolg van het BaMa-stelsel dat aan de thans te stellen toetredingseisen weinig verandert. De Advocatenwet zal eenieder de bevoegdheid verlenen de voorzitter van de rechtbank om inschrijving als advocaat te verzoeken die de graad Bachelor op het gebied van het recht en tevens de graad van Master op het gebied van het recht is verleend.¹⁷ De hiervoor opgevoerde 'psychologen-bachelor' die de juridische master afrondt, kan dus wel de meestertitel verkrijgen, maar daarmee niet het recht om inschrijving als advocaat te verzoeken. Deze mr. heeft, zoals dat heet, een titel zonder civiel effect.

GEEN BALIE-EXAMEN

Van Otterlo schreef in het vorige nummer van dit blad dat een 'balie-examen' een goede vervanging zou kunnen zijn voor het civiele effect.¹⁸ Nog los van allerlei vragen die zich dan meteen opdringen, zoals de vraag of het balie-examen vrij toegankelijk is, of dat daarvoor toelatingseisen worden gesteld, en zo ja, welke, is er een principiële bezwaar. Naar mijn mening behoort het civiele effect – dus het oordeel dat iemand voldoende kennis heeft verworven om toegelaten te worden tot (verdere opleiding in) een juridisch beroep – niet thuis bij de Orde, maar bij de universiteit. Ik hecht in elk geval aan het uitgangspunt dat het civiele effect betekent dat afronding van de universitair juridische opleiding (ik vermijd door deze formulering de vraag of alleen de master volstaat) toegang geeft tot meerdere juridische beroepen, waaronder die in de advocatuur en in de rechterlijke macht. Indien dat anders zou zijn, zou de universitaire juridische opleiding verworpen tot een beroepsopleiding die opleidt voor het (behalen van het) balie-examen. Kennis is het domein van de universiteit, beroepsvaardigheden (of zo u wil: het vermogen de kennis met de beroepsvaardigheden te combineren) het domein van de Orde. Dit

Waarom moet iemand die arbeidsrechtadvocaat wil worden een straf(proces)rechtexamen afleggen, zoals de wet eist en de beroepsopleiding nog eens dunnetjes overdoen?

past bij het huidige systeem waarbij eenieder die voldoet aan het vereiste van de juiste universitaire opleiding (zie art. 2 Advocatenwet) om inschrijving als advocaat kan verzoeken en dat pas daarna de toets op kwaliteit, met name van de vaardigheden in het kader van de Beroepsopleiding, door de Orde zelf plaatsvindt. De VSO kenmerkt zich door een veel grotere vrijblijvendheid voorzover het betreft de controle van de kwaliteit: de leerlijnen binnen de VSO zijn dan ook vooral gericht op kennisverwerving.

Het lijkt me voor de Orde niet zozeer van belang om de kennis en het inzicht van de toetreders tot de advocatenstage te beoordelen, omdat mag worden verwacht dat iedereen die over de vereiste opleiding beschikt, daaraan zal voldoen. Van de juridische faculteiten mag dan ook worden verlangd dat ze – hoe de instroom-eisen ook zullen gelden – aan die verwachting tegemoet zullen komen. In elk geval komt mij

de gedachte dat de invoering van het BaMastelsel de invoering van een balie-examen rechtvaardigt, onjuist voor. Voor de Orde is dan veel belangrijker om er zeker van te zijn dat stagiaires de stage alleen kunnen afronden als zij over de vereiste vaardigheden beschikken om de kennis ook juist toe te passen. Een balie-examen ter afsluiting van de stageperiode lijkt daarom meer aangewezen. Het College van Afgevaardigden van de Orde heeft net ingestemd met het verrichten van een onderzoek naar het balie-examen, schrijft Van Otterlo. Ik wacht vol spanning op de uitkomst daarvan.

AFSTEMMEN OP SPECIALISATIE

Kan de Orde daarom nu rustig achteroverleunen en de over een jaar of vier jaar te verwachten uitkomsten van deze onderzoeken afwachten? Ik dacht het niet. Van de vijf jaar die de regering de werkgroep heeft gegeven om de beroepseisen op te stellen, zijn er al anderhalf

om. De regering heeft toegezegd bij het onderzoek naar de beroepsvereisten vertegenwoordigers van de relevante beroepsgroepen te betrekken, zodat de Orde zich hierover kan uitlaten. Dat vergt dat binnen de Orde een eenduidig standpunt wordt betrokken.

Allereerst zal de Orde zich moeten afvragen op welke wijze moet worden omgegaan met juridische masters die geen juridische bachelor hebben afgerond. Daarbij staat ter discussie de vraag of iemand die alleen een master op het gebied van het recht heeft gehaald, maar een bachelor op een ander gebied, beschikt over voldoende kennis en inzicht om naar behoren in een juridisch beroep te functioneren. Verschillende fracties in de Tweede Kamer hebben al aangegeven de noodzaak van een juridische bachelor én een juridische master als beroepseis niet in te zien.¹⁹ Een masteropleiding, of een bacheloropleiding, op juridisch gebied zou als toetredingseis moeten kunnen

(advertentie)

BIJ ONS KUNT U UW OGEN GOED DE KOST GEVEN

Aan keuze heeft u in de juridische branche geen gebrek. Er zijn zoveel interessante specialisaties. U zou het liefst eerst uw mogelijkheden verkennen vóór u zich definitief vastlegt. Gelukkig kan dat. Bij Brunel Legal. Want bij ons werkt u als interim-jurist aan verschillende opdrachten bij steeds andere organisaties, met andere activiteiten en

andere culturen. Volop afwisseling dus. Én volop de gelegenheid uw kennis te verrijken en uw horizon te verbreden. Kiest u toch voor een vaste baan? Ook dan helpen wij u graag. Bel voor een afspraak 020 - 312 50 00 of e-mail naar info.legal@brunel.nl. Voor meer informatie kunt u ook kijken op www.brunel-legal.nl.

brunellegal

volstaan, vindt ook de Raad van State.²⁰ Voor dat standpunt zijn zeker argumenten te vinden. Die argumenten zijn mede gelegen in de verregaande mate van specialisatie binnen de advocatuur.

Vaak hoor ik de klacht dat een deel van de thans geldende beroepseisen overbodig is. Waarom iemand die de ambitie heeft om een goede arbeidsrechtadvocaat te worden een examen in het strafrecht met inbegrip van strafprocesrecht moet hebben afgelegd, zoals thans is vereist krachtens art. 2 Advocatenwet, is niet op voorhand duidelijk. Terzijde merk ik op dat ik zelfs bij nadere beschouwing niet goed kan verklaren waarom de Orde in het kader van de beroepsopleiding dat strafrecht nog eens dunnetjes overdoet. Bij het stellen van toetredings-eisen ligt de vraag voor of het niet wenselijk is om met de in de advocatuur ontstane specialisaties rekening te houden.

Het antwoord op die vraag moet al op korte termijn gegeven worden, in elk geval eerder dan het hiervoor aangekondigde onderzoek zal zijn afgerond. De beroepsopleiding zal immers al eerder rekening moeten houden met de veranderde vooropleiding van de stagiair. Hoe die vooropleiding precies is veranderd, is niet eenduidig aan te geven. Zoals hiervoor is uitgezet, vullen de juridische faculteiten van de universiteiten de bachelor- en masteropleiding verschillend in. Dat was overigens met de 'oude rechtenstudie' niet anders.

Heel globaal gesproken kan een aantal universiteiten worden aangewezen dat er voor heeft gekozen de bestaande opleiding – al dan

niet met enige aanpassing – 'om te zetten'. Het curriculum blijft dan in belangrijke mate ongewijzigd, maar de propedeuse is vervallen en daarvoor in de plaats krijgt de student na drie jaar een bachelor-diploma, en na het met succes afronden van het vierde jaar een master-diploma. Andere faculteiten hebben er voor gekozen twee duidelijk van elkaar te onderscheiden opleidingen in te richten. De bachelor geldt dan als basisopleiding in de rechten, en de master stelt de student in staat zich te specialiseren. Een aantal van deze laatste faculteiten heeft er voor gekozen om een algemene master (Nederlands recht) in te richten, en daarbinnen verschillende specialisaties door middel van vrij in te vullen keuzeruimte toe te laten, andere faculteiten hebben een algemene master (Nederlands recht) met minder keuzeruimte ingericht en daarnaast voorzien in verschillende master-opleidingen die een verregaande mate van specialisatie kennen. Mede gelet op de relatief grote vrije studieruimte die de rechtenstudie bij alle faculteiten in het oude curriculum had, is het verschil tussen de verschillende faculteiten minder groot dan misschien op het eerste gezicht lijkt. Desondanks is naar mijn waarneming de mate waarin van studenten wordt verlangd zich te specialiseren, toegenomen.

FUNCTIONEREN IN JURIDISCH BEROEP

Verwacht mag worden dat stagiaires met een meer relevante kennis en soms ook vaardigheden de advocatuur binnenkomen. Voor veel van deze stagiaires zal het huidige aanbod van

onderwijs in de beroepsopleiding en de VSO ontoereikend zijn, zeker als de stagiaire er voor wil kiezen zijn kennis meer te verdiepen dan te verbreden. Dat blijkt soms nu al het geval.²¹ Het lijkt me voor de Orde ondoenlijk om het aanbod van VSO-vakken zo uit te breiden dat aan deze verregaande mate van specialisatie tegemoet kan worden gekomen. Dat is ook niet nodig als het voorstel van Van Otterlo,²² om voor stagiaires het aanbod van de Permanente Opleiding open te stellen, wordt gevolgd. Het volgen van dat voorstel biedt evenwel geen oplossing voor een belangrijker probleem: hoe wordt vastgesteld dat iemand voldoende in staat is kennis en vaardigheden te combineren om naar behoren in een juridisch beroep te functioneren? Het balie-examen kan zich misschien beter op de beoordeling van die vraag richten. Het gaat dan om de beoordeling van de kwaliteiten die de stagiaire heeft om het beroep goed uit te oefenen, en dat is nu precies wat ik als een kerntaak van de Orde beschouw. ●

NOTEN

* De auteur bedankt Marnella Piet (UvA) voor haar opmerkingen over eerdere versies van het artikel.

1 Hoewel de 'wet invoering BaMa' van 6 juni 2002 (*Stb.* 2002, 303, art. X) voor een belangrijk deel per 1 september 2002 in werking is getreden, is mij geen KB bekend als bedoeld in art. 17a.7 WHW, op grond waarvan de 'oude' opleidingen zijn komen te vervallen.

2 Dit geldt niet voor de masteropleidingen fiscaal-juridisch en notarieel recht. Deze opleidingen hebben een eigen master, maar die master is slechts toegankelijk voor studenten die een op die master toegesneden bachelor-opleiding hebben gevolgd. Ik laat deze master-opleidingen verder buiten beschouwing.

3 Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek; (WHW) *Stb.* 2003, 376.

4 Zie art. 7.8b lid 3 WHW.

5 EC staat voor European Credits, ECTS voor het European Credits Transfer System.

6 Art. 7.4 en 7.4a WHW. Zie ook Kamerstukken II 2001-02, 28 024, nr. 58.

7 Kamerstukken II 2003-04, 28 925, nr. 10, p. 18.

8 Spits 2 februari 2004, p. 18.

9 MvT, Kamerstukken II 2002-03, 28 024, nr. 3, p. 2.

10 Ondanks de verplichting daartoe krachtens art. 7.31 WHW.

11 Te denken is dan met name aan de HBO-opleidingen MER (Management, economie en recht) en SJD (Sociaal Juridische Dienstverlening). De HBO-rechtenopleidingen bestaan pas vanaf 2002.

12 En naar mij telefonisch is medegedeeld ook de Hogeschool van Utrecht, nadere informatie daarover is mij niet bekend.

13 Art. 7.20 lid 1 sub b. WHW.

14 *Stb.* 1994, 803, zie art. 2 Advocatenwet.

15 Hierover: Kamerstukken II 2002-03, 28 925, A, p. 5.

16 'Onze minister zendt binnen vijf jaar na de inwerkingtreding van de wet van 6 juni 2002, houdende wijziging van onder meer de Wet op het hoger

onderwijs en wetenschappelijk onderzoek en de Wet studiefinanciering 2000 in verband met de invoering van de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs, aan de Staten-Generaal een verslag over de doeltreffendheid en de effecten in de praktijk van die wet.'

17 Zie art. 3.1 (wijziging van art. 2 Advocatenwet) van Kamerstukken II 2002-03, 28 925, nrs. 1-2.

(Volledigheidshalve: Bachelor en Master worden in deze wet met hoofdletter geschreven, ik volg die schrijfwijze niet).

18 R.C. van Otterlo, *Advocatenblad* 2003-2, p. 70-72.

19 Kamerstukken II 2003-04, 28 925, nr. 10.

20 Kamerstukken II 2002-03, 28 925, A, p. 2.

21 René Vogels, *Evaluatie beroepsopleiding in opdracht van de Nederlandse orde van advocaten*, Zoetermeer 22 mei 2002., p. 35.

22 R.C. van Otterlo, *Advocatenblad* 2003-2, p. 70-72.